

Козацькі старожитності у дослідженнях Дмитра Телегіна

Дмитро Якович Телегін – відомий український археолог, дослідник пам'яток археології різних історичних періодів – від первісності до ранньомодерної доби. Значну частину творчого доробку вченого складає вивчення козацьких старожитностей. У цій невеликій розвідці спробуємо проаналізувати науково-популярні публікації археолога за визначеною темою, використавши для цього матеріали книги «Нариси та замітки з археології: вибрані статті за останні 60 років» [1].

Д.Я.Телегін все своє довге творче життя гармонійно поєднував підготовку суто наукових публікацій з написанням популярних і науково-популярних статей з метою популяризації наукових знань та збереження культурної спадщини. Причому часто саме в популярних статтях оприлюднювалися нові відкриття і здобутки науковців, оскільки, звичайно, відповідні видання мають більш оперативний характер. Тому певний ретроспективний огляд їх має значення для реконструкції відповідних подій, настроїв та ситуації у державі. Умовно всі досліджувані публікації можна поділити на кілька тематичних груп: пам'яткоохоронні, просвітницькі, інформаційні. Частіше за все у статтях знаходимо всі названі теми, однак деякі мають певне конкретне спрямування. Більшість становлять публікації першої групи, що пояснюється високою громадянською позицією Дмитра Яковича, його постійною увагою до збереження археологічної спадщини.

Однією з перших газетних статей, в яких Д.Я.Телегін торкнувся проблем охорони матеріальних решток запорозького козацтва, була публікація «Кургани Дніпропетровщини» у газеті «Культура і життя» 1967 р. [2]. Науковець навіть кричущі факти варварського (як він визначив ці події) ставлення до визначних козацьких пам'яток Дніпропетровщини. Серед них: руйнування кар'єром решток фортеці Кодак 1635 р. (знищено майже 0,75% укріплень), знесення кам'яної церкви XVII ст. за наказом голови місцевого колгоспу, знищення двох козацьких землянок періоду Запорозької Січі на Ігреньському півострові поблизу села Чаплі. Треба зазначити, що названі проблеми і досі лишаються актуальними – не забезпечено збереження унікального комплексу Кодацької фортеці, продовжується руйнація пам'яток археології різних періодів, не створено державної програми охорони козацьких старожитностей.

Певним продовженням піднятої теми можна вважати статтю з промовистою назвою «Спитається з нас» (1980 р.), в якій Дмитро Якович розглянув різні пам'яткоохоронні питання і, зокрема, розмивання штучними водосховищами археологічних об'єктів [3]. Науковець зазначив, що Каховське водосховище руйнує козацькі курені, могили січового кладовища з в цілому не погано збереженої Кам'янської Січі поблизу с.Республіканець

Бериславського району Херсонської області. Пізніше дослідник багато разів повертався до цієї теми, піднімав питання щодо створення історико-культурного заповідника «Кам'янська Січ». Зусилля вченого не були даремними – через багато років заповідник було створено, нині він є складовою Національного історико-культурного заповідника «Хортиця».

Д.Я.Телегін переймався долею решток інших Запорозьких Січей – як затоплених водами водосховищ, так і тих що збереглися у традиційному археологічному стані, а також решти нерухомих пам'яток і пам'ятних місць – зимівників, місць битв і козацьких таборів, історичних кладовищ, форпостів, решток традиційних промислів, зокрема селітроваріння – майданів. З кінця 1980-х років науковець зосередився саме на розвідках і розкопках цих пам'яток, створивши у 1990 р. постійно діючу експедицію «Січі Запорозькі» при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури (УТОПК) і Центрі пам'ятокознавства НАН України і УТОПК. З 1991 р. експедиція була перетворена на Науково-дослідне колективне підприємство (Центр) «Часи козацькі». Основні завдання діяльності експедиції (Центру) Дмитро Якович неодноразово окреслював на сторінках різних часописів, у першу чергу, газети «Робітнича газета» (публікації 1990-1991 рр.) [4]. Там же археолог звертався до громадян України із закликом долучитися до святої справи вивчення та увічнення козацьких старожитностей. Ці публікації мають як інформаційний, так і пізнавальний характер, оскільки, накреслюючи основні напрями діяльності Центру, Д.Я.Телегін розповідав історію вивчення пам'яток Низового Дніпра, історію створення та існування Запорозьких Січей, а також їх нинішній стан, висвітлював причини виникнення козацтва, політико-адміністративний устрій, характеризував меценатську діяльність козацької старшини тощо [5]. Тобто таким чином широко оприлюднював мало відомі тодішньому читачеві матеріали героїчної історії України козацької доби.

Однак до цього періоду планомірних козакознавчих досліджень, які Д.Я.Телегін проводив у 1990-х – на початку 2000-х рр., науковець вивчав пам'ятки козацтва в новобудовних експедиціях, котрі стосувалися охоронних розкопок об'єктів різних археологічних культур. При цьому в публікаціях з'являлися дані щодо майже не досліджених до того пам'яток, наприклад, козацької сторожі, яка складалася із казарми-землянки, вежі-фігури, відкритих під час розкопок курганів у Запорізькій області [6]. чи залишків російського форпосту XVIII ст. поблизу Білгородки на Київщині [7] або «майдану» поблизу Перещепинського коноплезаводу на Дніпропетровщині (з аналізом призначення цих розповсюджених на Лівобережжі пам'яток) [8].

З 1967 р. Д.Я.Телегін з боєм спостерігав за драматичною долею останків славетного кошового отамана Івана Сірка, про що він опублікував статті в газеті «Культура і життя» за 1968 та 1990 рр. [9]. Особливо докладно історію життя і подвигів героя, а також проблеми перепоховання та увічнення пам'яті виклав науковець у публікації 1990 р. Не даремно вона має назву «За життя і після смерті». І ця тема також є надзвичайно

актуальною до сьогодні. Адже тільки у травні 2012 р. нарешті визначено зони охорони пам'ятки національного значення «Могила Івана Сірка», яка знаходиться у кургані Сторожова могила. Дмитро Якович у названій статті також піднімав питання стосовно реконструкції деяких козацьких об'єктів, можливого відтворення Січі, створення пантеону визначних січовиків. У наші дні знову активно обговорюється питання створення відтвореної Чортомлицької Січі поблизу могили І.Сірка.

Вже у рамках діяльності експедиції, а потім Центру «Часи козацькі» Д.Я.Телегін переймався проблемою локалізації місця розташування Олешківської Січі – найпівденнішої з усіх Запорозьких Січей. Цій темі вчений присвятив кілька публікацій [10], в яких повідомив про віднайдення решток цієї Січі на території промзони м.Цюрупинська Херсонської області, результати кількарічних археологічних розвідок і розкопок пам'ятки. У публікаціях науковець розповів історію Січі, надав характеристику її планування, речових знахідок. І у цьому випадку названі публікації стали першими повідомленнями щодо важливих результатів наукових досліджень.

Ще одним напрямом дослідницьких інтересів Д.Я.Телегіна були пошуки табору Северина Наливайка біля Солониці на Полтавщині [11]. У 1991-1992 рр. археолог провів розвідки, які не надали особливо оптимістичні дані стосовно збереженості відповідних об'єктів, однак стало зрозуміло, що у пошуках полів битв та військових таборів треба залучати додаткові до власне археологічних методики. Розуміючи потенційні можливості таких об'єктів для знаходження цікавих артефактів, Д.Я.Телегін високо оцінив результати досліджень видатним вченим І.К.Свешніковим поля Берестецької битви, оприлюднені у відповідній монографії [12]. Справді, ця пам'ятка подарувала науці безцінні комплекси озброєння, побутових речей, одягу і т.п. часів Визвольної війни 1648-1657 рр.

Не менш значущі матеріали козацької доби й інших історичних періодів зберігає під дніпровими водами острів Хортиця. Саме там археологи-підводники знаходять рештки козацьких чайок – гордості козацького судноплавства. Д.Я.Телегін торкнувся теми козацьких чайок та їхніх досліджень теж у кількох науково-популярних публікаціях [13]. Особливо його вразили результати підводних робіт біля Хортиці, оприлюднені на започаткованій самим вченим науково-практичній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». Взагалі названі зібрання дослідників козацьких старожитностей стали доброю традицією, збирають щорічно майже 200 вчених – археологів, істориків, філологів, музейників, пам'яткознавців з усіх регіонів України та сусідніх держав. У 2012 р. відбулася 21-а конференція.

Не тільки нерухома козацька спадщина цікавила Дмитра Яковича. У своїх публікаціях він писав про козацькі клейноди, інші святині, наприклад про долю ікони Божої Матері із церкви Покрови з останньої Запорозької Січі - Нової чи Покровської [14]. Вчений організував пошук цієї ікони, провів справжнє розслідування, однак зміг з'ясувати тільки те, що сліди святині губляться на Кубані.

Звичайно, основні публікації матеріалів досліджень козацьких

старожитностей Д.Я.Телегін здійснював у наукових статтях, брошурах, навчальному посібнику, підручниках, монографії, однак значення науково-популярних статей є справді непересічним, оскільки вони окреслюють усе розмаїття наукових інтересів, досягнень і планів видатного дослідника матеріальної спадщини козацької доби.

Література

1. Телегін Д.Я. Нариси та замітки з археології: вибрані статті за останні 60 років. – К.: НКПШЗ, «Фенікс», 2007. – 280 с., 16 с. іл.
2. Кургани Дніпропетровщини // Культура і життя. – К., 1967. – Там само. – С.104–106.
3. Спитається з нас // Там само. – С. 174.
4. Експедиція «Січі Запорізькі» // Робітнича газета. – К., 1990. – Там само. – С. 192–195; Експедиція «Січі Запорізькі» // Робітнича газета. – К., 1990. – Там само. – С. 196–197.
5. Козацькі старожитності // Робітнича газета. – К., 1991. – Там само. – С. 212–214; Козацька республіка // Робітнича газета. – К., 1991. – Там само. – С. 214–217.
6. Козацька сторожа // Пам'ятники України. – №4. – К., 1979. – Там само. – С. 157–158.
7. Форпост стародавнього Києва // Робітнича газета. – К., 1980. – Там само. – С. 167–168.
8. Розкопки «майдану» // Пам'ятки України. – К., 1983. – Там само. – С. 180–181.
9. Невдала експедиція // Культура і життя. – К., 1968. – Там само. – С. 111–112; За життя і після смерті. Про Івана Сірка і Запорізьку Січ // Культура і життя. – К., 1990. – Там само. – С. 197–208.
10. Найдена Олешковская Сечь // Рабочая газета. – К., 1990. – Там само. – С. 209–210; Олешківська Січ відкриває таємниці // Наддніпрянська правда. – Дніпропетровськ, 1991. – Там само. – С. 217–219.
11. Солонця: в пошуках табору Наливайка // Астреа. – К., 1994. – Там само. – С. 227–228.
12. Битва під Берестечком через призму археолога // Високий замок. – Львів, 1994. – Там само. – С. 228–230.
13. Чайки з гарматами // Літературна Україна. – К., 1992. – Там само. – С. 219–227; У глибинах Дніпровських вод козацька чайка // Вечірній Київ. – К., 1999. – Там само. – С. 236–238.
14. Тайна пропавшей иконы // Ленинская правда. – 1991. – Там само. – С. 211–212.
15. Часи козацькі. Січі Запорозькі. – К.: ВІПОЛ, 1997.

Катерина Поворознюк (Хмельницький),
старший науковий співробітник відділу історії
Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Археологічні дослідження Лариси Іванівни Виногородської на Хмельниччині (з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею)

Хмельницька область надзвичайно багата на історичні події всіх періодів та епох.

Поділля і Волинь в XIV ст. входили до складу Литовського та з середини XVI ст. до Речі Посполитої, у складі Подільського та Волинського воєводств. Поділля – один із найцікавіших з історико – архітектурної точки зору регіонів, відомий своєю винятковою геополітичною роллю в житті